

8. FENOMEN SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI I KARAKTER KOMPETITIVNOSTI DRUŠTVENOG SISTEMA CRNE GORE

Goran Čeranić

Sažetak: Socijalna isključenost, kao jedan od glavnih problema savremenog društva, podrazumijeva nedostatak društvenih veza i moći, dezintegriranost, marginalizaciju, društvenu otuđenost i nepovoljan položaj u političkom, ekonomskom i socijalnom smislu. Socijalna isključenost se može operacionalizovati na tri elementa: nezaposlenost (marginalizacija na tržištu rada), siromaštvo i socijalna izolacija. Različiti sastavni elementi socijalne isključenosti utiču jedan na drugi, stvarajući spiralu nesigurnosti koja završava stalnim i višestruko uskraćujućim okolnostima. U takvim okolnostima ne razvija se kompetitivnost tih pojedinaca, niti iskorišćavanje njihovih sposobnosti, što u značajnoj mjeri utiče na kompetitivnost samog sistema.

Ključne riječi: *socijalna isključenost, nezaposlenost, siromaštvo, socijalna izolacija, kompetitivnost*

Abstract: Social exclusiveness, as one of the main problems of modern society, entails a lack of social connections and power, disintegration, marginalization, social detachment and unfavorable position in the political, economic and social sense. Social exclusiveness concept can be operationalized by means of three elements: unemployment (marginalization at labor market), poverty and social isolation. Different integral elements of social exclusiveness are mutually interdependent, creating a spiral of insecurity which results in constant and multiply depriving circumstances. In those circumstances, the competitiveness of those individuals is not developed, nor are their abilities utilized, what to a great extent influences the competitiveness of the system itself.

Key words: *social exclusiveness, unemployment, poverty, social isolation, competitiveness*

Istorijski gledano, kad god su se društva susretala sa dramatičnim promjenama u privrednoj i uopšte društvenoj strukturi, javljao se novi niz društvenih problema. U takvim okolnostima često dolazi do nesnalaženja pojedinaca, a i samih društvenih institucija. Društvene institucije dizajnirane su kako bi zadovoljile osnovne po-

* Mr Goran Čeranić, Filozofski fakultet, Nikšić, Univerzitet Crne Gore

trebe ljudi, pa neuspjeh u ispunjavanju ove funkcije obično izaziva društvene probleme. Društvene institucije su po svojoj prirodi međuzavisne, pa disfunkcionalnost jedne institucije utiče na funkcionisanje nekih drugih institucija. Kad su pojedinci i grupe izloženi disfunkciji neke društvene institucije, taj se učinak prenosi na njihov učinak u drugim sferama života, što uzrokuje višestruke negativne spiralne efekte. Ovakvi procesi mogu dovesti do socijalne isključenosti značajnog dijela populacije u određenom društvu.

Socijalna isključenost je glavni društveni problem savremenog doba, koji potiskuje stare i ustaljene pritupe siromaštvu i marginalizaciji. Ona nije slobodan izbor, već predstavlja pokazatelj nejednake raspodjele socijalnog i materijalnog bogatstva, slabljenja socijalne solidarnosti, potiskivanje pojedinaca i društvenih grupa na margine društva što onemogućava njihovo učestvovanje u društvenim aktivnostima. *Drugim riječima, socijalna isključenost znači nedostatak društvenih veza i moći, dezintegrisanost, marginalizaciju, društvenu otuđenost i nepovoljan položaj u političkom, ekonomskom i socijalnom smislu.* Dakle, ona je višedimenzionalan proces koji slabi povezanost pojedinca i zajednice, što je više obilježja po kojima je osoba isključena, ona postaje ranjivija. Socijalna isključenost je novi koncept u društvenim naukama, koji se, za razliku od nekih drugih sličnih termina usmjerava na nepovoljan odnos pojedinca prema društvenoj okolini. Prema tome, društvene institucije treba da pruže pojedincima i društvenim grupama koji su izloženi riziku od socijalne isključenosti mogućnosti za sticanje prilika i resursa koji su nužni za puno sudjelovanje u privrednom, društvenom i kulturnom životu, kao i za uživanje u životnom standardu i dobrobiti koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Time se osigurava njihovo značajnije sudjelovanje u procesu odlučivanja, što utiče na njihov život i pristup temeljnim pravima. Jednom riječju, povećava se njihova *kompetitivnost*. „Sociološki, kompeticija se odnosi na „logiku situacije”, u kojoj pojedinci, grupe, institucije, organizacije jednog društva imaju mogućnost da ispoljavaju svoje sposobnosti i djeluju u pravcu zadovoljavanja svojih potreba i interesa i interesa društva istovremeno” (Vukićević, S., 2008: 3).

Koncept „socijalna isključenost” stekao je prilično veliku pažnju i u naučnim razmatranjima i u političkim raspravama. Sam pojam je 1989. postao sastavni dio Preambule Evropske socijalne povelje – temeljnog dokumenta Vijeća Evrope o socijalnim pravima. Povelja je dopunjena i izmijenjena 1996. godine, kada je uvedeno novo pravo – „pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti”. Devedesetih godina XX vijeka socijalna politika Evropske unije dovela je do oblikovanja zajedničke strategije u borbi protiv socijalne isključenosti na Evropskom vijeću u Lisabonu 2000. godine (tzv. model otvorene koordinacije). Nesumnjivo da je pojam socijalne isključenosti postao „zaštitni znak” evropske socijalne politike. Teško je pronaći iole važniji dokument Evropske unije u socijalnom domenu, u kojem socijalna isključenost nije istaknuta kao glavni problem.

Jednako kao i zemlje koje su joj prethodile, i Crna Gora se mora suočiti s mnogim izazovima u ispunjavanju zahtjevnih uslova Evropske unije. Jedan od tih uslova je i priprema Zajedničkog memoranduma o socijalnom uključivanju koji naglašava osnovne izazove s kojima se zemlja kandidatkinja suočava u odnosu na siromaštvo,

socijalnu sigurnost i socijalnu isključenost, ocjenjuje prednosti i nedostatke trenutnih politika uključivanja, te definiše nacionalne prioritete i preporuke za budućnost. Nacionalne strategije za borbu protiv socijalne isključenosti, a koje se ujedno odnose i na ostvarivanje ljudskih prava moraju pokušati izvući najosjetljivije grupacije iz njihove nepovoljne situacije i spriječiti dalje isključivanje pojedinaca i grupa kojima prijete ta opasnost. U svojim naporima da spriječe ili ublaže isključenje, kreatori politike trebalo bi da koriste različite mjere i strategije.

Iako je termin socijalne isključenosti postao široko prihvaćen i veoma često se koristi, treba naglasiti da u vezi sa njegovim definisanjem postoje značajne teškoće. Ne postoji definicija socijalne isključenosti koja je univerzalna i opšteprihvaćena. Neki autori ovaj koncept povezuju sa siromaštvom i marginalizacijom, međutim, isključenost je znatno širi pojam, koji u svakom slučaju obuhvata i navedene pojmove. Velika obuhvatnost ovog koncepta vjerovatno leži u osnovi problema njegovog preciznijeg određenja. Za sada se, dakle, ne može govoriti o nekoj usaglašenoj definiciji socijalne isključenosti.

Najšira podjela definicija socijalne isključenosti je na one koje su dale određene institucije i one koje su izložili pojedini autori. Neke zemlje imaju vlastite (službene) definicije socijalne isključenosti. Velika Britanija je ustanovila Odjeljenje za socijalnu isključenost (Social Exclusion Unit). Prema definiciji Britanske vlade socijalna isključenost je „izraz za ono što se može dogoditi kada ljudi ili čitava područja pate od kombinacije povezanih problema kao što su nezaposlenost, neprikladne kvalifikacije, mali prihodi, loše stanovanje, visokokriminalna okolina, loše zdravlje i raspad porodice” (Social Exclusion Unit, 2001). Iz te definicije proizlazi da se socijalna isključenost može, ali ne mora dogoditi kada postoji kombinacija nabrojanih okolnosti. Patiti zbog navedenih okolnosti ne znači biti socijalno isključen. Radi se prvenstveno o deskripciji primjera različitih okolnosti koje mogu dovesti do isključivanja, a ne o nekoj preciznoj definiciji socijalne isključenosti. Sa manjkom preciznosti suočavaju se i analize socijalne isključenosti u Evropskoj uniji. Eurostat Task Force on Social Exclusion iz 1998. godine kaže da je socijalna isključenost „...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim nivoima: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, domaćinstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život” (Eurostat Task Force, 1998). Ta definicija socijalne isključenosti sugerise da pažnju treba usmjeriti na gomilanje nepovoljnih životnih okolnosti koje se međusobno podupiru, te na preklapanje niskih primanja i loše tržišne pozicije s raznim nemonetarnim pokazateljima dobrobiti (vještine i znanja, pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, javnom transportu, državnim transferima i sl.) (Šućur Z, 2004).

U drugu grupu spadaju one definicije koje su nastale kao rezultat rada pojedinih naučnika koji se bave ovom problematikom. Prva grupa takvih definicija koju možemo prepoznati ne razlikuje se sadržajno od starih koncepata prisutnih u društvenim naukama koji govore o *nezaposlenosti, siromaštvu, nejednakosti i slabijem položaju ili deprivaciji unutar nekoga dijela zajednice*. Ovdje se pojmovi siromaštva i druš-

tvne isključenosti koriste gotovo kao sinonimi (Barnes i dr., 2002). Druga grupa definicija temelji se na konceptima koji se oslanjaju na šire društvene procese. Toni Etkinson (1998) razmatra *trosmjerni odnos između siromaštva, nezaposlenosti i socijalne isključenosti*. Ovi su koncepti za njega povezani, ali nijesu identični. „Nezaposlenost može izazvati društvenu isključenost, ali zaposlenost ne garantuje društvenu uključenost” (Atkinson, 1998). Etkinson naglašava višedimenzionalnost koja razlikuje koncept društvene isključenosti od koncepta nezaposlenosti i siromaštva. Grupa autora (Burchardt, Le Grand i Piachaud, 1999) izradila je radnu definiciju socijalne isključenosti koja se može upotrijebiti u empirijskoj analizi. *Oni naglašavaju važnost individualnoga sudjelovanja u ekonomskim, civilnim i društvenim aktivnostima, te u normama koje integrišu društvo*. Koncept društvene isključenosti zasniva se i na postojanju višestrukih uskraćivanja te je operacionalizovan u četiri važne dimenzije aktivnosti: *potrošnji, proizvodnji, političkom angažmanu i društvenoj interakciji* (Šporer Ž., 2004).

Sve je prihvaćenija ideja da isključenost treba dovesti u vezu s pristupom pravima građanskog statusa (Marshall, 1950). Znatan broj naučnika smatra da se isključenost može shvatiti kao neuspjeh u jednom ili više društvenih sistema (Berghman, 1995, 1997; Vlemnickx i Berghman, 2001; Choffé, 2001; Alden i Thomas, 1998; Saraceno, 2001):

- demokratsko-pravnom sistemu, koji osigurava građansku ili civilnu integraciju;
- radno-tržišnom sistemu, koji omogućava ekonomsku integraciju;
- sistemu socijalne dobrobiti, koji omogućava socijalnu integraciju;
- porodičnom sistemu i sistemu lokalne zajednice, koji osigurava interpersonalnu integraciju.

Upravo ovdje možemo govoriti o *kompetitivnosti društvenih sistema*. „Savremena sociologija posvećuje pažnju društvenoj kompeticiji kao složenom procesu u kojem se ispoljava karakter jednog društvenog sistema. Savremena sociološka istraživanja usmjeravaju se na razumijevanje, tumačenje i objašnjenje korelacije između društveno – strukturnih promjena i djelovanja društvenih aktera. Bez egzaktnog naučnog identifikovanja ove korelacije, ne mogu se valjano zasnovati društvene promjene niti odrediti njihov tempo i smjer” (Vukićević, S., 2008: 4).

Osjećaj pripadnosti ili isključenosti zavisi od situacije u sva četiri sistema. Biti civilno integrisan znači biti jednak ili ravnopravan sa drugima u političkom sistemu. Ekonomska integracija implicira pristup zaposlenju i ekonomskim dobrima. Biti socijalno integrisan znači imati koristi od naknada ili socijalnih usluga što ih pruža država. *Interpersonalna integracija podrazumijeva uspostavljanje i održavanje porodičnih, prijateljskih ili komšijskih veza, koje su važne u slučaju potrebe za moralnom pomoći ili druženjem*. Sva su četiri socijalna sistema važna i međusobno komplementarna. Sigurno da su u najgoroj situaciji oni koji su neuspješni u svim sistemima. Socijalna isključenost postaje ozbiljan problem ukoliko je neko socijalno isključen u više sistema i ukoliko ta isključenost ima relativno trajniji karakter. Iako navedena definicija isključenosti nije precizna, pomaže nam da utvrdimo dimenzije socijalne isključenosti koje su međusobno zavisne i prepliću se (Šućur Z, 2004).

Analizirajući sve ove definicije, primjećujemo da im je svima zajedničko tretiranje koncepta socijalne isključenosti kao *multidimenzionalnog* (u smislu višestru-

ke uskraćenosti: nezaposlenost, nedostatak zarada, imovine, obrazovanja, društvenog ugleda i dr.) i usmjeravanje pažnje na *odnose i procese* koji nastaju kao rezultat isključenosti.

Očigledno je da se ne može govoriti samo o jednom uzroku isključenosti ili nekoliko njih, već se radi o čitavoj lepezi faktora koji doprinose društvenoj izolovanosti pojedinaca i društvenih grupa. S tim u vezi možemo se saglasiti sa hrvatskim autorom Z. Šučurom koji kaže da socijalnu isključenost treba prije shvatiti kao tzv. *kišobran koncept* koji obuhvata veliki broj dimenzija, nego kao pojam koji se može precizno operacionalizovati.

Kao što ne postoji saglasnost oko teorijskih aspekata isključenosti, još ih manje možemo očekivati u ravni empirije. Nema standardnog instrumenta za ispitivanje socijalne isključenosti. Pojedine studije navode različit broj dimenzija ili područja socijalne isključenosti. Najšira podjela dimenzija koje navode autori može se podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu možemo nazvati *distribucijskim*, a drugu *relacijskim* dimenzijama. *Distribucijske dimenzije se odnose na raspodjelu finansijskih i materijalnih dobara i društvenih nagrada među pojedincima i društvenim skupinama, dok relacijske dimenzije obuhvataju socijalne veze i odnose (isključenost pojedinaca i grupa iz socijalnih mreža, zajedničkih vrijednosti ili identiteta)*. Po pravilu, broj distribucijskih dimenzija u istraživačkim studijama je veći od broja relacijskih dimenzija. Razlog je svakako u tome što je znatno teže mjeriti nematerijalnu uskraćenost. Polazeći od ovih dimenzija, socijalnu isključenost možemo posmatrati kao višestruku uskraćenost u kojoj se kombinuju distribucijske i relacijske dimenzije. *Ove dimenzije su uglavnom povezane: što je nepovoljnija distribucijska situacija (mala primanja, niži standard života, stambeni uslovi), pojedinci će češće imati pokidane socijalne veze, slabiju političku participaciju i druge simptome nematerijalne uskraćenosti* (Šučur Z., 2006).

Ovakvo preusmjeravanje pažnje s isključivo ekonomskih na socijalne i relacijske aspekte uskraćenosti pojedinih grupacija ne samo da osnažuje sociološku komponentu u ovakvim istraživanjima nego je i temelj razumijevanja društvenog položaja grupacija čiji rizici isključenosti ne izviru isključivo iz ekonomske sfere.

Bez obzira na različite pristupe, socijalna isključenost se najčešće poima kao začarani krug koji se može operacionalizovati na tri elementa: *nezaposlenost (marginalizacija na tržištu rada)*, *siromaštvo* i *socijalna izolacija*. Različiti sastavni elementi socijalne isključenosti utiču jedan na drugi, stvarajući spiralu nesigurnosti koja završava stalnim i višestruko uskraćujućim okolnostima. Uskraćivanje obično započinje gubitkom zaposlenja, a gubitak posla vodi prema znatnom pogoršavanju životnog standarda, odnosno prema riziku siromaštva. Život u siromaštvu stvara dodatne teškoće pri traženju posla i doprinosi tome da pojedinci budu uhvaćeni u zamku dugotrajne nezaposlenosti. U isto vrijeme, nezaposlenost i siromaštvo otežavaju učestvovanje u društvenim aktivnostima. Zbog nedostatka novca i stigmatizacije koju može uzrokovati nezaposlenost, redukuju se socijalne veze i raste vjerovatnoća socijalne izolacije. Ako se razdoblje nezaposlenosti, a time i siromaštva produži, mogu se pojaviti tenzije u porodičnim odnosima. Drugim riječima, raste vjerovatnoća raspada porodične zajednice. Nedostatak novca pogoršava ne samo porodične

odnose nego i veze s prijateljima, susjedima, srođnicima, s obzirom na to da su „socijalne razmjene” nužne za održavanje socijalnih odnosa. Nastala socijalna izolacija povratno nepovoljno utiče na izgleda za zapošljavanje jer su takvi pojedinci odvojeni od izvora informacija i pomoći potrebne u traženju zaposlenja. Radi se, dakle, o višedimenzionalnom konceptu, jer nezaposlenost, siromaštvo i izolacija reprodukuju jedni druge (Matković T., Štulhofer A., 2006).

U Crnoj Gori ne postoji nacionalno prihvaćena definicija socijalne isključenosti, koja bi mogla poslužiti kao osnova za analizu ove pojave, pa ćemo ovom prilikom uzeti u razmatranje upravo ova tri segmenta: *nezaposlenost, siromaštvo i socijalnu izolaciju*. Pošto nijesmo bili u prilici da sprovedemo nova istraživanja ove pojave u Crnoj Gori, mi ćemo se osloniti na neke sekundarne izvore na osnovu kojih ćemo pokušati izvesti zaključke kako je državna politika orijentisana prema ovoj problematici.

Gotovo sve studije o socijalnoj isključenosti ističu središnju ulogu tržišta rada. Rad se ne poima samo kao osnovni način osiguranja ekonomske egzistencije nego i kao mehanizam ostvarivanja određenih moralnih vrijednosti kao što su samopoštovanje, želja za napredovanjem i sl. Drugim riječima, rad se shvata kao „način života”. Zaposlenost, dakle, ne obezbjeđuje samo neka elementarna prava radnika, materijalno obezbjeđenje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu već i određeni društveni status, šira ekonomska i politička prava, izvjestan pristup u prava odlučivanja. Zaposlenost, prema tome, ima temeljnu ulogu u svakom društvu. Ljude često određujemo (a i oni sebe), zavisno od toga što rade u životu. U sociološkim studijama ističe se da zaposlenost nije samo najvažnija odrednica položaja ljudi u svakoj zemlji već je ujedno bitna za stvaranje smisla, dohotka, socijalne stabilnosti i kvaliteta života, te sudjelovanja u društvu. Zaposlenost je nedvosmisleno poželjno stanje i glavni izvor blagostanja i samostalnosti većini građana.

Zaposlenost ima dvostruko značenje. Za radnika, kako smo već rekli, ona znači dohodak, izgrađivanje ličnih sposobnosti, zadovoljstvo radom i društveni status, a za društvo ona je glavni izvor bogatstva. Stoga ciljevi zapošljavanja moraju imati značajno mjesto u donošenju ekonomske i socijalne politike. Zato je fenomen zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti uvijek bio jedno od ključnih mjesta susretanja ili sukobljavanja interesa svih socijalnih partnera: sindikata, poslodavaca i države. S obzirom na to da referentnu kategoriju čine osobe koje su zaposlene (stalno ili privremeno), može se pretpostaviti da će prelazak iz ovoga u bilo koji drugi tržišni status povećati rizike socijalne isključenosti. Rezultati dijelom potvrđuju ovu pretpostavku. Nezaposlenost je najznačajniji pokazatelj socijalne isključenosti (Kolin M., 2008), nezaposleni pripadaju grupi s najvećim relativnim rizikom siromaštva (Šućur Z., 2005). Razlozi za to su u ograničenim mogućnostima zapošljavanja (nedovoljan broj radnih mjesta u ekonomiji i slaba dinamika na tržištu, tako da oni koji ostaju bez posla teško nalaze novo zaposlenje). Vidljivo je takođe da ekonomski neaktivne osobe predstavljaju grupaciju osoba s povećanim rizikom siromaštva.

Postoji li u Crnoj Gori poguban proces socijalne isključenosti u kojem dugotrajna nezaposlenost vodi siromaštvu i socijalnoj izolaciji koji onda dodatno povećavaju marginalizaciju na tržištu rada? Odgovor na ovo pitanje moglo bi dati dugogodišnje longitudinalno istraživanje kakvim ne raspolažemo. No određene indicije mo-

gu dati i neke druge analize. Jedno je više nego sigurno: nezaposlenost i zapošljavanje spadaju u oblast društvenog usmjeravanja i politike Vlade, ministarstava, specijalizovanih agencija i službi i drugih subjekata na koji se odnosi najveći broj *regulacionih elemenata*. Upravo analizirajući djelovanje ovih institucija, pokušaćemo dati odgovor na pitanje koje nas ovom prilikom interesuje.

Tranzicijski proces je otvorio nove mogućnosti za ljude u Crnoj Gori, ali je, takođe, donio mnoge poteškoće proizašle iz prilagođavanja glavnim sistemskim promjenama. Prva i najočiglednija promjena u tranzicijskom razdoblju došla je do izražaja u području *rada i zaposlenosti*. Stabilna i sigurna zaposlenost pretvorila se u nesigurnu i nezaštićenu zaposlenost, praćenu visokom nezaposlenošću te drugim promjenama u strukturi rada. Nezaposlenost je među ovim promjenama bila najočitija i njoj je posvećivana najveća pažnja u mnogim analizama. Važno je napomenuti da je nezaposlenost uvelike postojana, jer je vrlo veliki udio duge nezaposlenosti (duže od godinu dana na posao u Crnoj Gori čeka 55% nezaposlenih), a grupe stanovništva koje su najviše izložene nezaposlenosti jesu: mladi bez obrazovanja i iskustva i stariji radnici koji su ostali bez posla.

Ukoliko je nezaposlenost rezultat *dinamičnog tržišta* rada na kojem svakodnevno nastaju mnogi novi poslovi, a nezaposlene osobe ne ostaju dugo u tom statusu, čak ni visok nivo nezaposlenosti ne mora imati ozbiljnije socijalne posljedice. Drugim riječima, ako je i veliki broj osoba kratkotrajno nezaposlen, one najvjerojatnije neće biti pogođene siromaštvom i socijalnom isključenosti. Međutim, ukoliko je novih poslova malo, a nezaposleni čine stagnirajuću grupaciju stanovništva i imaju vrlo malu mogućnost zapošljavanja, čak i nizak nivo nezaposlenosti može imati ozbiljne neželjene društvene posljedice.

U Crnoj Gori veliki je problem *dugotrajna nezaposlenost* (nezaposlenost duža od godine dana), koja pogađa više od polovine nezaposlenih. Dugotrajna nezaposlenost po pravilu dovodi do slabljenja radnih i profesionalnih vještina, otežanog zapošljavanja, gubitka veze sa tržištem rada, finansijskih problema i do povlačenja iz radne snage. Prijetnja porastom dugotrajne nezaposlenosti i siromaštva među korisnicima socijalne pomoći stvara jaku osnovu za socijalnu isključenost i narušavanje socijalne kohezije i solidarnosti.

Crnogorsko tržište rada ima nekoliko ozbiljnih problema. Prvo, *relativno niska stopa aktivnosti, visoki udio dugoročno nezaposlenih osoba i neravnoteža između ponude i potražnje za radnom snagom*. Ovakva situacija je uzrokovana kombinacijom nekoliko faktora. Loša makroekonomska politika i privatizacija, kao i odlaganje sprovođenja strukturnih reformi u Crnoj Gori, glavni su krivci današnje stope nezaposlenosti koja uveliko prevazilazi prosjek Evropske unije. Prevelik broj ljudi koji traži posao uslovljen je brzim propadanjem većeg broja velikih preduzeća u javnom sektoru, uz istovremen razvitak privatnog sektora zasnovanog na uslugama trgovanja, a ne na proizvodnji. Takođe treba naglasiti da su: gubitak tržišta, hiperinflacija, troškovi privatizacije, nepripremljenost domaćeg tržišta za prodor na inostrano tržište, ali i uvoznju konkurenciju, šokovi koji su tokom postsocijalističkog perioda zasigurno uticali na kretanje nezaposlenosti u našoj zemlji. Najveći gubitak poslova zabilježen je u *industrijskom sektoru*, jer su recesijom najviše bile pogođene indu-

strijske grane s visokom dodatom vrijednošću, kao što su tekstilna, drvena, metalna i slične industrije. Nezaposlenost u Crnoj Gori složene je naravi, pa su i mehanizmi njenog saniranja složeniji. Procesom privatizacije javni sektor je osiromašen za velik broj radnih mjesta, a rješenje za otpuštene zaposlene pokušalo se naći u prijevremenom penzionisanju većeg broja radnika. Posljedica takve ekonomske politike ogleda se u prevelikom broju penzionera, čije naknade iziskuju velika finansijska sredstva, a Fond penzijskog i invalidskog osiguranja nema na raspolaganju tolika sredstva da bi riješio njihov problem. Osim toga, tranzicijske zemlje su, pa i naša, naslijedile i određene karakteristike radne snage i zaposlenih iz prošlog perioda, a to je dominacija zaposlenosti u javnom sektoru. U takvim okolnostima je došlo do neodržive ekspanzije javne potrošnje.

Jedan od glavnih razloga porasta nezaposlenosti u Crnoj Gori tokom postsocijalističke tranzicije, osim egzogenih okolnosti poput rata u okruženju, gubitka tržišta i sl., ogleda se i kroz neravnomjeran odnos, kako smo već rekli, između dinamike zatvaranja radnih mjesta u javnom sektoru i dinamike otvaranja radnih mjesta u novoosnovanim i privatizovanim preduzećima. Proces privatizacije u Crnoj Gori doveo je do predstečajnog stanja velikog broja preduzeća koja su zapošljavala veći dio radne snage. Očekivalo se da će se gubitak radnih mjesta kompenzovati kroz otvaranje novih radnih mjesta u malim i srednjim preduzećima u privatnom vlasništvu. Međutim, ta dinamika nije bila dovoljno intenzivna.

Doduše, mala i srednja preduzeća jedina su koja uspijevaju ostvariti pozitivan finansijski rezultat, dok velika preduzeća ostvaruju uglavnom gubitke. Mali su preduzetnici oni koji u današnjim uslovima imaju vodeću ulogu u procesima stvaranja novih radnih mjesta u Crnoj Gori, dok su procesi gašenja radnih mjesta najveći u velikim preduzećima. Mala preduzeća se najuspješnije nose s finansijskim teškoćama i fiskalnim opterećenjima upravo zbog toga što su donekle svoj proizvodni proces prilagodili potrebama tržišta i savremenim uslovima poslovanja. Međutim, zbog velikih fiskalnih i finansijskih troškova, mali privrednici za cilj imaju isključivo osiguranje kakvog – takvog reprodukcijanskog ciklusa, bez primisli o dodatnom povećanju proizvodnje i zapošljavanja. Iz navedenoga se može zaključiti da naše preduzetnike muči tzv. „Šumpeterovo prokletstvo”. Bez inovacija proizvoda i usluga ili novih tehnoloških dostignuća nema preduzetničkog profita, samim tim ni otvaranja novih radnih mjesta.

Naša praksa privatizacije predstavila se sa svom brutalnošću odsustva realne politike zapošljavanja uz svu stihiju nezaposlenosti zasnovanu na masovnim smanjenjima zaposlenih. Mimo svih kriterija pojavila se svemoć onih centara koji su u smanjivanju broja radnika vidjeli najlakšu mogućnost preživljavanja preduzeća. Od socijalističkog glorifikovanja radnika i pune zaposlenosti, bez racionalnih ekonomskih efekata, stigli smo do savremenih oblika otpuštanja radnika zasnovanih na liberalnoj logici funkcionisanja. Postojeći načini privatizacije, dakle, samo su ubrzali proces otpuštanja radnika. Svojinska prava i vlasništvo nad privatizovanim kapitalom postali su apsolutna mjera vlasti bez ekonomske analize i regulisanja mjesta, uloge i pozicije uopšte živog rada. Identifikacija privatizovanog kapitala isključivo je vezana za novog vlasnika. Prema tome, u savremenom crnogorskom društvu su us-

postavljene sasvim drugačije okolnosti u odnosu na raniji period, dok je u socijalizmu rad bio izdignut na pijedestal vrijednosti, danas je njegovo mjesto zauzeo kapital. *Količina kapitala je jedino mjerilo odlučivanja, dok je živi rad potpuno marginalizovan. U takvim okolnostima ne razvija se kompetitivnost samih nosilaca živog rada niti iskorišćavanje njihovih sposobnosti. Mora biti stvorena takva institucionalna svojinska struktura koja omogućava i podstiče preduzetničko funkcionisanje kreativnih snaga na svim nivoima. Na toj osnovi se može utvrditi kakvu je mogućnost dobio da profunkcioniše kreativni kadar i uopšte kreativne snage društva.*

Šta se dogodilo da privatizacija stvori armiju otpuštenih, nezaposlenosnih, bez ikakvih izgleda koji bi donijeli otvaranje perspektive? Činjenica je da su oni koji ostaju bez posla u procesu privatizacije, imajući u vidu krizu zapošljavanja, trenutno jedna od najugroženijih struktura stanovništva. Polazeći od toga, ne treba da iznenađuju razne vrste aktuelnih, masovnih nezadovoljstava na kojima se zahtijeva poništavanje ostvarene privatizacije. *Razloge svakako treba tražiti u generalnoj strategiji privatizacije.* Nastojali smo iznijeti argumente na osnovu kojih je moguće ocijeniti efekte dosadašnjeg toka privatizacije kada je u pitanju tržište rada, bilo kao ekonomska ili društvena osnova progresa, odnosno otvaranja novih radnih mjesta. U tom kontekstu nametnulo se kao nužnost da bi u narednom periodu trebalo revidirati usvojeni model privatizacije i razviti poseban sistem mjera za ublažavanje očekivanih posljedica u narednom periodu. *Privatizaciju sa ovog aspekta treba drugačije sadržajno postaviti.* Uvećanje ekonomske efikasnosti privatizovanih preduzeća povezano je sa otpuštanjem velikog broja zaposlenih, iako je realno očekivati da će privatizacija stvoriti uslove za nove i zdrave investicije, odnosno za povećanje broja zaposlenih. *U tom kontekstu samo sveobuhvatan pristup privatizaciji koji se ne bi samo oslanjao na ekonomsku racionalizaciju može biti garant za ostvarivanje najvećeg dijela reformi tržišta rada i njenih fundamentalnih cljeva.* Mora da se uzme u obzir *usaglašenost različitih interesa i zadovoljavanje potreba ljudi i njihovih zajednica na bazi zdravog takmičarskog duha, preduzetništva i motiva postignuća. Moraju se, dakle, stvoriti takvi uslovi koji omogućavaju uključivanje svih aktera što bi doprinijelo povećanju njihove kompetitivnosti.*

Kada se sagledaju svi zakonski okviri, a prije svega Zakon o radu („Sl. list CG”, br. 49/08) i mjere ekonomske politike, vidi se dominacija liberalnih tendencija u oblasti regulisanja tržišta rada. To se ogleda u mogućnostima fleksibilnijih oblika kako otpuštanja tako i zapošljavanja radnika. Mogućnost davanja otkaza radniku od strane poslodavca znatno je liberalnija nego što je to bio slučaj ranije. Novozaposlenim osobama nude se ugovori na određeno vrijeme u kraćem trajanju, a ugovori na neodređeno vrijeme ranije zaposlenih osoba mijenjaju se u ugovore na određeno vrijeme. Na taj način se izbjegava plaćanje otpremnine i uklanjaju neke zakonske prepreke kod smanjivanja broja zaposlenih. Prije su se ugovori s fiksnim periodom sklapali samo s rukovodiocima, istraživačima i sezonskim radnicima. Međutim, sada se njihov udio u ukupnoj zaposlenosti povećava i postaju sve češći oblik zapošljavanja radnika. U posljednje vrijeme je veliki broj radnika angažovan na temelju ugovora o djelu, koji je vrlo pogodan za poslodavca, jer tako izbjegava plaćanje poreza i ostala davanja vezana za plate (topli obrok, prevoz). Razvoj institucije prestanka rad-

nog odnosa protiv volje radnika zavisi od koncepcije samog radnog odnosa. Ukoliko se mijenjao karakter radnog odnosa, utoliko su se mijenjale i norme i procedure u vezi sa otpuštanjem radnika sa posla. Svakako da je u oblasti prestanka radnog odnosa neophodno regulisati osnove prestanka tog odnosa protiv volje radnika, jer bi moglo doći do nezakonitih otkaza na osnovu subjektivnih ocjena i samovolje poslodavaca. *Sociološko identifikovanje ovih mehanizama otkriva suštinu dubljih društvenih procesa i promjena i njihovu logiku utemeljenu na sve većoj težnji društva za ekonomskom racionalizacijom.*

Neophodno je istaći i to da je transformacija i ekonomije i društva uopšte povezana sa svjetskim tendencijama (globalizacija, savremeni društveni procesi, dominacija neoliberalnih rješenja), dovela do jakog *uticaja međunarodnih finansijskih institucija* u oblikovanju postkomunističke socijalne politike. I bez želje da se takav uticaj na bilo koji način ideologizira, jednostavna je i neporeciva činjenica da se razvoj socijalne politike našeg društva ne može razumijevati bez analize uticaja globalnih agencija, a prije svega Svjetske banke i Međunarodnoga monetarnog fonda.

Novi problemi naročito se povezuju sa tzv. postfordističkim trendom zapošljavanja (Kolin M., 2008), odnosno s povećanim socijalnim nesigurnostima koje nastaju kao posljedica promjena u zapošljavanju. Radni vijek više nije pravolinijski i standardizovan, kao u prethodnoj, fordističkoj fazi, kada se radni vijek ostvarivao u jednoj relativno stabilnoj radnoj sredini koja pokriva gotove sve proizvodne i razvoje procese (tipičan model šezdesetih i sedamdesetih je Fordov model velikih, stabilnih preduzeća). U novim postindustrijskim trendovima zapošljavanja gube se postojeći stereotipi stabilnog posla, a predviđeni model zaštite nezaposlenih više nije usklađen sa brzim i čestim promjenama u strukturi zaposlenosti. Što se tiče tržišta rada, smanjuje se broj poslova koji su uključivali dugu karijeru, a umnožavaju se atipični oblici rada. Sada se sve više pojavljuje potreba da zaposleni iskaču iz svojih uskostručnih polja i prilagođavaju se novim zahtjevima firmi, koje se opet, prilagođavaju novim uslovima tržišta.

Sve ovo je rezultiralo povećanjem tzv. primarne nejednakosti, koja je određena pozicijom na tržištu rada. Pojam deprivacije (uskraćenosti, lišenosti) obično se koristi kad se govori o nezadovoljenim ili nepodmirenim ljudskim potrebama (Šućur Z., 2006). Uzroci osjećanja uskraćenosti mogu biti različiti (nedostatak materijalnih resursa ili nekih drugih društvenih dobara). Sociologe više zanima relativna nego apsolutna deprivacija. Relativna uskraćenost podrazumijeva subjektivni osjećaj nepoželjne razlike između legitimnih očekivanja i stvarnih mogućnosti. Pojedinci koji žive u objektivno lošijim životnim okolnostima mogu imati manji osjećaj uskraćenosti nego pojedinci koji žive u boljim životnim prilikama. Relativno uskraćena osoba je nezadovoljna jer se osjeća zakinutom u odnosu na neku referentnu grupu (prisjetimo se samo prošlogodišnjeg štrajka zdravstvenih radnika koji su svoj položaj upoređivali sa položajem zaposlenih u pravosuđu). Nejednakost posebno dobija na značaju u onim društvima u kojima je dugo vremena dominirao egalitarni sistem vrijednosti. Crnogorsko društvo je jedno od takvih društava gdje egalitarizam, kao vrijednosni obrazac, nije karaktestika samo socijalističkog perioda nego ima mnogo dublju osnovu, u našoj tradiciji i kulturi. Gotovo brzinom svjetlosti nestaju eko-

nomske i socijalne okolnosti za opstanak niza društvenih slojeva. *Na ovom terenu ekonomska politika koja se temelji na neoliberalnoj koncepciji proizvela je visoke socijalne razlike sa širokim društvenim implikacijama. Iz nje su proizašle i socijalne tenzije sa specifičnim javnim nezadovoljstvima, brojnim štrajkovima, građanskim neposlušnostima i nizom drugih oblika, pojedinačnog, grupnog i šireg reagovanja i javnog ispoljavanja nezadovoljstva.*

Proučavanje siromaštva pokazalo je da postoji povezanost između položaja na tržištu rada i siromaštva. *Da je siromaštvo povezano s položajem siromašnih na tržištu rada govori i podatak o stagnaciji ili povećanju siromaštva u razdobljima ekonomskog rasta.* Najsiromašniji građani ekonomski su neaktivni, nezaposleni ili primaju niske plate. Nezaposleni predstavljaju grupu sa najvećim rizikom siromaštva.

Autori uglavnom navode dva osnovna tipa dohodovnog siromaštva, to su *apsolutno i relativno siromaštvo*. Apsolutno siromaštvo pokazuje postotak stanovništva koji živi ispod određenog iznosa raspoloživog dohotka. Taj određeni iznos je granica siromaštva. *Apsolutna granica* siromaštva označava apsolutni minimalni životni standard i obično se temelji na tačno utvrđenoj potrošačkoj korpi prehrambenih proizvoda (za koju se ocjenjuje da čini odgovarajuće minimalne prehrambene potrebe za očuvanje zdravlja) uvećanu za neke druge troškove (poput stanovanja i odjeće). Stoga se apsolutna granica siromaštva može znatno razlikovati među zemljama, zavisno od sadržaja potrošačke korpe. Iako sigurno postoji određena proizvoljnost o tome što je odgovarajuće, tako utvrđena granica siromaštva ipak je svojevrsno uporište za analizu i upoređivanje. Relativna granica siromaštva utvrđuje siromaštvo u odnosu prema nacionalnom životnom standardu jer se, bez obzira na apsolutne potrebe, ljudi mogu smatrati siromašnima ako je njihov standard znatno niži od standarda drugih osoba u određenoj zemlji. *Relativna granica siromaštva* obično se utvrđuje kao određeni postotak medijalnog ili prosječnog dohotka domaćinstva. Svjetska banka (2000) računa siromaštvo upotrebom polovine prosječnog dohotka kao osnove za međunarodno upoređivanje. Jaz siromaštva pokazuje koliko bi dohotka trebalo dati siromašnom stanovništvu da se dohodak domaćinstva podigne do granice siromaštva (uz pretpostavku da dodati dohodak ne utiče na radne napore primaoca). Intenzitet siromaštva zajednički je pokazatelj broja siromašnih, dubine siromaštva i nejednakosti među siromašnima. Zbog praktičnih razloga intenzitet siromaštva može se aproksimativno uzeti kao zbroj procentualnih promjena stopa siromaštva i jaza siromaštva (Bejaković P., 2003).

Vrlo je bitno kako se siromaštvo mjeri jer to određuje (ili otežava) pokušaje utvrđivanja odgovarajuće politike pomoći siromašnima te raspodjelu dohotka. Najuobičajeniji načini mjerenja temelje se na nivou raspoloživog dohotka ili potrošnje. Informacije o dohotku ili potrošnji dobijaju se odgovarajućim istraživanjima reprezentativnog uzorka stanovništva, kada se članovi domaćinstva ispituju o pojedinostima njihovih potrošačkih navika i izvorima dohotka. Ta se ispitivanja sprovode u većini zemalja. U utvrđivanju siromaštva i nejednakosti, posebno za postsocijalističke zemlje, tzv. zemlje u tranziciji, koriste se većinom pokazatelji utemeljeni na potrošnji (novčani izdaci). Ovakav model izračunavanja siromaštva se u budućnosti planira i u Crnoj Gori. Neki autori (Grootaert i Braithwaite, 1998) vjeruju da je to pouzdanija

mjera zbog velike promjenjivosti tekućeg dohotka jer zaposleni često neredovito dobijaju platu, s uobičajnim kašnjenjima od nekoliko mjeseci. Nadalje, vrlo je često zamagljivanje ostvarenog dohotka jer ispitanici nijesu voljni reći punu istinu o nezakonitim ili poluzakonitim izvorima dohotka.

Pokazatelji siromaštva u Crnoj Gori nijesu zasnovani na usklađenim izvorima podataka, niti se primjenjuju EU komparativni indeksi prilikom procjene linije siromaštva. U narednom periodu, Monstat bi trebalo da preuzme istraživanja o profilu siromaštva.

Mi ćemo se ovom prilikom poslužiti podacima iz nekoliko različitih izvora. Prema podacima Monstata trenutno je prosječan iznos isplaćenih naknada socijalne pomoći za materijalno obezbjeđenje porodice – 87,61€, naknada za nezaposlene je definisana kao 65% nacionalne minimalne plate, i trenutno iznosi 33,5€ (neto). Kuriozitet je da je naknada za nezaposlene smanjena u odnosu na prehodnu godinu. U odnosu na prosječnu platu, naknada za nezaposlenost je relativno niska (manje od 10% sadašnje neto zarade) i očigledno ne može biti tretirana kao značajna mjera podrške za osobe koje izgube posao. Nezaposlena osoba prima naknadu za nezaposlenost u periodu od 3 do 12 mjeseci, zavisno od osiguranja. Više od 30.000 penzionisanih osoba u Crnoj Gori prima manje od 100€ mjesečno. Prema podacima iz istog izvora, broj penzionera koji imaju preko 65 godina starosti je nešto preko 50% (51,8%) ukupnog stanovništva starijeg od 65 godina. Ovo, takođe, ukazuje na činjenicu da blizu 50% osoba starijih od 65 godina nije korisnik prava po osnovu penzijsko-invalidskog osiguranja.

Prema raspoloživim podacima, apsolutna linija siromaštva za 2006. godinu je 144,68€ mjesečno za ekvivalentnu odraslu osobu. Budući da ove podatke računa i objavljuje Monstat, zvanična statistička institucija, njih treba smatrati novom referentnom tačkom za praćenje siromaštva u Crnoj Gori. Prema ovim podacima, 11,3% crnogorskog stanovništva, ili 71.000 građana su bili siromašni tokom 2005. i 2006. godine. Takođe, šira linija siromaštva je definisana kao apsolutna linija siromaštva uvećana za 25%, sa ciljem identifikovanja ugrožene populacije. Ovaj pokazatelj uključuje, osim siromašnog stanovništva, i stanovništvo koje se suočava sa rizikom od siromaštva. Ova linija siromaštva je 180,85€ mjesečno, i prema podacima za 2006. godinu stopa siromaštva je bila 23,6%. (Institut za strateške studije, 2008).

Međutim, nedavno sprovedeno istraživanje Svjetske banke je pokazalo da se oko 40% građana Crne Gore nalazi blizu linije siromaštva i da je za dvije godine broj siromašnih građana porastao čak tri puta. Tako, na primjer, prosječna plata sada iznosi nešto više od 400€, dok je potrošačka korpa za četvoročlano domaćinstvo duplo skuplja. Ovo posebno dobija na značaju ako znamo podatak da je u posljednje dvije godine crnogorski bruto domaći proizvod rastao po stopi 8,6%, odnosno 10,3%, što znači da se efekti u ovoj sferi nijesu osjetili. Odogovarajućom ekonomskom i socijalnom politikom treba se osigurati da i siromašni imaju koristi od privrednog rasta i razvoja. Potrebno je prije svega osnažiti siromašne tako da oni imaju aktivnu ulogu u svom izlasku iz siromaštva. *Osnaživanje podrazumijeva pravilan odnos prema siromašnima kao partnerima, pružanje pomoći na sticanju znanja, stručnosti i sposobno-*

sti, te poboljšanje njihove zapošljivosti, odlučnosti i motivacije za izlazak iz siromaštva i socijalne isključenosti. Na taj način će se povećati nivo njihove kompetitivnosti.

Posebno treba istaći podatak da je nejednakost u crnogorskom društvu, mjerna odnosom potrošnje po 10% *najsiromašnijih i najbogatijih stanovnika, najveća u regionu.* Istraživanje crnogorske kancelarije Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) pokazuje da bogati u Crnoj Gori troše *osam pute više nego siromašni.*

Razlike po broju siromašnih se primjećuju i na regionalnom nivou. Analizirajući raspoložive podatke, primjećujemo da su geografski najugroženiji stanovnici sjevera Crne Gore, čija stopa siromaštva iznosi 19,3%, i gdje živi 45% siromašnih. U centralnom dijelu Republike, gdje je stopa siromaštva 10,8%, živi oko 35% siromašnih. U južnom dijelu Crne Gore, gdje je stopa siromaštva oko 8,8, živi oko 19% siromašnih. Takođe, oni koji žive ili su proveli veći dio života na selu susreću se češće s rizikom siromaštva. Možemo pretpostaviti da je to povezano s manjim mogućnostima zapošljavanja i usavršavanja nego u gradovima, te s tipom poljoprivrede koji prevladava u našim seoskim naseljima. Velika je vjerovatnoća da će mladi koji žive u seoskim područjima ranije prekinuti školovanje i teže naći zaposlenje. Treba dodati da im u tome svesrdno „pomaže” i *državna politika koja iz „racionalnih” razloga planira da zatvori 40 seoskih škola.*

Siromaštvo se negativno odražava na sve segmente života, pa tako i na porodicu. Sumarni podaci istraživanja govore da porodični život siromašnih nije kompenzacija i utočište za ekonomsku nesigurnost i egzistencijalnu ugroženost, već naprotiv – socijalno ugrožene porodice naginju ka porodičnim konfliktima i poremećajima, odnosno porodice nižih društvenih slojeva formiraju posebne *porodične obrasce za koje su karakteristični netrpeljivost, konflikti i učestala pojava porodičnih dezorganizacija* (McKinley 1964, Chilman 1968, Miller 1970, Gecas 1979 i drugi). Prema istraživanjima porodičnih odnosa pripadnika različitih društvenih slojeva, rigidna raspodjela uloga, autoritarno ponašanje muža i oca, a naročito u uslovima kada nije ispunjena njegova instrumentalna uloga (niski prihodi, nezaposlenost) dovodi do situacije u kojoj slabe emotivni odnosi u porodici što narušava porodičnu integraciju i vodi specifičnom tipu socijalizacije ličnosti.

Značajno je, dakle, zaključiti da se *siromaštvo ne može svesti na uske socijalno ekonomske sadržaje i aspekte, već se mora posmatrati kao cjelovit društveni fenomen.* U toj perspektivi, siromaštvo mora biti posmatrano kao ograničenje sposobnosti, a ne samo kao niski prihod, što je osnovni kriterijum za utvrđivanje siromaštva. Niko ne može negirati nužnu vezu siromaštva i niskog prihoda, s obzirom na to da je prihod veoma značajno sredstvo za sposobnosti. *Odnos prihoda i sposobnosti nije jednosmjernan. Mnogo značajnija je veza obrnutog smjera u smislu povećanja sposobnosti kao osnove povećanja prihoda. Polazeći od ovoga, najefikasnija socijalna politika biće ona koja će garantovati građanima da se nikada ne nađu blokirani u socijalnoj isključenosti, siromaštvu ili marginalnosti. Sa pasivne socijalne politike koja se zasniva isključivo na socijalnim davanjima, treba preći na aktivnu socijalnu politiku kojom se mobilizuju i maksimaliziraju produktivni potencijali populacije, kako bi se na minimum smanjila zavisnost građana od socijalnih davanja. Kao i uvijek, pristup plaćenom radu ostaje najbolja garancija socijalne zaštite.*

Sljedeći indikator socijalne isključenosti koji se nadovezuje na nezaposlenost i siromaštvo, i čini tzv. *spiralu nesigurnosti, jeste socijalna izolacija*. Socijalnu izolaciju, kao mrežnu komponentu socijalnog kapitala, možemo operacionalizovati na intenzitet društvene umreženosti i stepen povjerenja koji postoji između pojedinaca i društvenih grupa, kao i nivo povjerenja prema institucijama.

Niži nivo sociokulturnog kapitala svakako može uticati na društveno povezivanje, samoorganizovanje i socijalnu podršku. Zajednica se percipira kao katalizator za stvaranja socijalnog kapitala, a *socijalni kapital je lijek protiv socijalne isključenosti* (Percy-Smith, 2000). Studija Svjetske banke (2000.) razlikuje *tri tipa socijalnih mreža na individualnom nivou: „veze” (prijatelji i rođaci), „mostovi” (vodoravne veze između zajednica) i „karike” (veze prema moćnima)*. Siromašni se prije svega oslanjaju na prvi tip mreža koje osiguravaju svakodnevno pomaganje među srođnicima i prijateljima. Međutim, u ovom tipu mreža siromašni često kontaktiraju s drugim siromašnim osobama, što ograničava podršku koju mogu primiti u slučaju potrebe. Veze su često strukturirane na uskoj porodičnoj osnovi. Takođe, siromašni imaju rijetke i slabo izgrađene „mostove” prema drugim zajednicama jer zbog niskog nivoa raspoloživih „resursa” ne mogu učestvovati u recipročnim razmjenama. Takvi su mostovi još rjeđi i neizvjesniji u situaciji visoke nezaposlenosti. „Karike” su uglavnom rezervisane za nesiromašne koji se služe neformalnim kanalima da bi došli do informacija ili profitabilnih poslova.

Kod nas nijesu rađena istraživanja ove vrste, ali na osnovu nekih drugih rezultata (Russel, 2000; Gallie, 1999) primjećujemo da po pravilu nezaposleni i siromašni u svim dimenzijama društvenosti pokazuju *slabiju umreženost, što ukazuje na određeni stepen socijalne izolacije*. Društvena koncentracija nezaposlenosti i siromaštva može se pokušati razumjeti kroz koncept homofilije, odnosno tendencije pojedinaca da stvaraju i održavaju kontakte sa sebi sličnima. Tako se stvaraju odvojene, relativno zatvorene socijalne mreže, od kojih jedne posjeduju u velikom stepenu, a druge oskudijevaju (relevantnim) vještinama i resursima. I porodice se najčešće formiraju po sličnim principima homogamije; u bračnu zajednicu ulaze osobe sličnog profila i društvenog statusa (Esping-Andersen, 2002. a; Dawkins et al., 2002). Visok rizik od siromaštva sigurno pospješuje ovakvo stanje – ukoliko su finansijska sredstva nedostupna, izuzetno je teško učestvovati u organizacijama civilnog društva ili održavati redovne kontakte sa širim krugom prijatelja. To svakako utiče i na smanjenje nivoa povjerenja prema pripadnicima drugih grupa, a posebno prema institucijama. Sve ove činjenice stavljaju pripadnike ove grupacije u još nepovoljniji položaj, jer su manje u mogućnosti da koriste svoje socijalne mreže u savladavanju životnih teškoća – pa i nalaženju posla. To nadalje produbljuje siromaštvo i tako se nastavlja začarani krug siromaštva, nezaposlenosti i društvene isključenosti.

Centralni zadatak koncepta isključenosti je da osigura da niko ne ostane izvan sistema, odnosno da se svakom pojedincu pruže mogućnosti da aktivno učestvuje u sve kompleksnijem društvu u kojemu živimo, *na taj način se povećava kompetitivnost svakog građanina, a samim tim i cjeline društva*. Zaostati ili ostati vani ima višestruke, ponekad ireverzibilne, posljedice i za pojedinca i za čitavo društvo. Funkcija svake države je da osigura svakom pojedincu i grupi da budu uključeni. *Pater-*

nalizam – vjerovanje da država treba (ili da je dužna i može) riješiti sve egzistencijalne probleme svojih građana se smanjuje, ali je još uvijek jak i duboko ukorijenjen u Crnoj Gori. Ne postoji jedinstven model rješavanja siromaštva, ekonomske nejednakosti i socijalne isključenosti koji bi bio optimalan za sva društva. Kao i svaka druga zemlja, i Crna Gora treba da nađe i razvije ustavni i zakonodavni način koji najbolje odgovara njenom istorijskom, socijalnom, kulturnom i ekonomskom stanju, uslovi-ma i mogućnostima. Država mora pružiti stabilan zakonodavni okvir, socijalnu infrastrukturnu i u saradnji sa svojim građanima ustanoviti vladavinu prava. Ona mora prije svega stvoriti ekonomsko-socijalni sistem koji stvara normativne uslove za maksimalno angažovanje cjelovitog ljudskog kapitala, a ne da samo na subjektivistički način privremeno pokušavaju da razrešavaju duboke krizne tokove ili restrukturiraju pojedine djelove. Otuda nove projekcije treba da prate tok cjeline reformi umjesto da budu parcijalne, odnosno izraz raznovrsnih odstupanja i međusobnog suprotstavljanja.

Na osnovu svega do sada rečenog možemo konstatovati da smo napravili odgovarajuću polaznu osnovu za buduća istraživanja i dalje razvijanje sistema nacionalno specifičnih indikatora koji će obezbijediti preciznije uvide u stanje socijalne isključenosti u osobenom kontekstu Crne Gore. Od ključne važnosti je formiranje multidisciplinarnih timova za izradu indikatora, koji bi se u jednom dužem vremenskom periodu bavili dizajniranjem i praćenjem indikatora socijalne isključenosti jer samo multidisciplinarni pristup u istraživanjima, te i u dizajniranju indikatora, može biti uspješan.

Rezultati istraživanja treba da donesu nove naučne spoznaje o ključnim dimenzijama veza između nezaposlenosti, siromaštva i socijalne izolacije. Očekuju se novi dokazi o tome koliko i u kojoj mjeri se preklapaju različite dimenzije društvene isključenosti u Crnoj Gori. Istraživanja će se koristiti bazom različitih podataka. Ovi statistički podaci će se nadopuniti vlastitim anketnim istraživanjem koje bi trebalo pružiti podlogu za analizu razlika u stavovima, vjerovanjima i očekivanjima između određenih grupacija u svrhu razumijevanja procesa u pozadini društvene isključenosti. U istraživanju će se koristiti kombinacije različitih naučnih metoda. *Prikupljeni rezultati pružiće kvalitetnu podlogu za oblikovanje smjernica socijalno-razvojne politike u cilju potpunije borbe protiv siromaštva i društvene isključenosti i povećanju kompetitivnosti svih aktera u društvu.*

LITERATURA

- [1] Alden, J. i Thomas, H.: *Social Exclusion in Europe: Context and Policy*. International Planning Studies 3(1), 1998, 7–13.
- [2] Atkinson, A. B.: *Social Exclusion, Poverty and Unemployment*, u: A. B. Atkinson i J. Hills (eds.) *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, 1998.
- [3] Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G. i Tsakoglou, P.: *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 2002.

- [4] Bejaković, P.: *Siromaštvo, nejednakost i socijalna isključenost u EU i Hrvatskoj*, Zagreb 2003.
- [5] Berghman, J.: *The Resurgence of Poverty and the Struggle Against Exclusion*: 1997.
- [6] Burchardt, T., Le Grand, J. i Piachaud, D.: *Social Exclusion in Britain 1991–1995*. Social Policy and Administration 33(3), 1999: 227–244.
- [7] Choffé, T.: *Social Exclusion: Definition, Public Debate and Empirical Evidence in France*, 2001.
- [8] Dawkins, P., Gregg, P. i Scutella, R.: *The Growth of Jobless Households in Australia*. The Australian Economic Review, 35(2), 2002, 133–154.
- [9] European Social Policy 12(3): 211–225.
- [10] Esping-Andersen, G.: *Toward the Good Society, Once Again?* In: G. Esping-Andersen (ed.), 2002.
- [11] Gallie, D.: *Unemployment and Social Exclusion in the European Union*. European Societies, 1(2), 1999, 139–168.
- [12] Grootaert, C. and Braithwaite, J.: *Poverty Correlates and Indicator Based Targeting in Eastern Europe and the Former Soviet Union* [on-line], 1998.
- [13] Kolin, M.: *Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropske unije*. Sociologija, Vol. L (2008), N° 2.
- [14] Marshall, T. H.: *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- [15] Matković, T., Štulhofer, A.: *Empirijska analiza socijalne isključenosti*, u: UNDP *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*, Zagreb, 2006: UNDP Hrvatska.
- [16] Percy-Smith, J.: *Policy Responses to Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press, 2000.
- [17] Saraceno, C.: *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*, paper presented at the conference on „Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3–4 May, 2001.
- [18] Social Exclusion Unit, Preventing Social Exclusion. Report by the Social Exclusion Unit, March, 2001.
- [19] *Socijalna zaštita i socijalna uključenost u Crnoj Gori*, Institut za strateške studije, Podgorica 2008.
- [20] *Strategija za suzbijanje siromaštva i socijalne isključivosti*, Podgorica 2007.
- [21] Šučur, Z.: *Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija*. Revija za sociologiju 35, Zagreb 2004.
- [22] Šučur, Z.: *O pojmu socijalne isključenosti*, u: UNDP *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*. Zagreb, 2006: UNDP Hrvatska.
- [23] Šporer, Ž.: *Koncept društvene isključenosti*, Društvena istraživanja, Zagreb 2004.
- [24] Vleminckx, K. i Berghman, J.: *Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications*, u D. G. 2001.
- [25] Vukićević, S.: *Sloboda, siromaštvo, politika*, IDN – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2003.
- [26] Vukićević, S.: *Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora*, Luča, godina II, broj 1, Nikšić 2008.
- [27] Zakon o radu („Sl. list CG”, br. 49/08).
- [28] World Bank, Croatia Economic Vulnerability 2000.